

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 15.04.2022

Makale Kabul | Accepted: 20.05.2022

Atıf | Cite as: Gülnar Kara, “Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 64-76.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1104317>

ABILAY HAN DÖNEMİNDE KAZAK-CUNGAR İLİŞKİLERİ ÜZERİNE

Gülnar KARA*

Öz

18. yüzyıl Kazak tarihinde önemli yer tutan şahsiyetlerden biri de Abılay (Ebulmansur) Han'dır. Abılay, Kazak sözlü edebiyatına da çok konu olan ve yüceltilen şahsiyetlerden biridir. Sovyet dönemi tarih yazıcılığında Abılay Han ilk başta “sınıfsal” yaklaşımla Çarlık Rusya'sı ve Kazak “sömürgeci” sınıfına karşı mücadele eden bir kahraman olarak yüceltiliyse de sonraki dönemlerde Çin ve Rusya arasında ikili oyun oynayan kurnaz siyasetçi olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte Sovyetler Birliği dönemindeki araştırmalardaki genel kanı Abılay Han'ın sadece Orta Cüz'ün hanı olduğu doğrultusundaydı. Buna delil olarak da Rus imparatoriçesi II. Yekaterina'nın Abılay'ı sadece Orta Cüz'ün hanı olarak tanımasıyla ilgili belge gösteriliyordu. Günümüzdeki araştırmalar Abılay Han'ın Kazak Cüzlerinin tamamı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Kazak Cüzleri, Abılay Han döneminde Rusya, Türkistan Hanlıkları ve Çin'in dışında Cungar Hanlığı ile de sıkı ilişkiler içindeydi. Kazak-Cungar ilişkileriyle ilgili tarihi kayıtlar ve Kazak sözlü edebiyatında genelde iki halkın arasındaki kanlı savaşlara değinilmiştir, ancak Abılay Han'ın dönemi Cungarlar ve Kazakların çoğunlukla barış içinde yaşadıkları, ticari ve diplomatik ilişkilerin güçlendiği ve bundan ötürü Çarlık Rusya'sının huzursuz olduğu dönemdir. Bu çalışmada Rus, Çin, Kazak arşiv belgeleri ve modern araştırmalar ışığında Abılay Han dönemindeki Kazak-Cungar ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kazak Cüzleri, Cungar Hanlığı, Galdan Tseren, Çarlık Rusya'sı, Qing Hanedanı.

ABOUT THE KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS IN THE PERIOD OF ABLAI KHAN

Abstract

One of the important figures in the 18th century Kazakh history is Ablai (Ebulmansur) Khan. Ablai is also one of the prominent figures in Kazakh oral literature. In the historiography of the Soviet period, Ablai Khan was initially praised as a hero who fought against Tsarist Russia and the Kazakh “colonialist” community with a “class division” approach, but in the later periods he was described as a cunning politician playing a double game between China and Russia. Additionally, the general opinion in the researches during the Soviet Union period was that Ablai Khan was only the khan of Middle Zhuz. As proof to this, a document about the Russian Empress

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gulnarkara06@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3283-7246

II. Yekaterina recognized Ablai only as the khan of the Middle Zhuz was shown. Current research shows that Ablai Khan was influential on all Kazakh Zhuzes. Kazakh Zhuzes were in close relations with the Dzungar Khanate in addition to Russia, Turkestan Khanates and China during the reign of Ablai Khan. In the historical records of Kazakh-Dzungar relations and in Kazakh oral literature, generally the bloody wars between the two sides are mentioned, but the period of Ablai Khan was the period that the Dzungars and Kazakhs mostly lived in peace, commercial and diplomatic relations were strengthened, and because of this, Tsarist Russia was uneasy. In this study, Kazakh-Dzungar relations in the period of Ablai Khan were examined in the light of Russian, Chinese, Kazakh archive documents and modern research.

Keywords: Kazakh Zhuzes, Dzungar Khanate, Galdan Tseren, Tsarist Russia, Qing Dynasty.

Giriş

Kazak Cüzlerinin,¹ Orta Asya'nın son göçebe devletlerinden biri olan Cungar² Hanlığı ile ilişkileri, Türkistan'ın 17-18. yüzyıl tarihinin incelenmesi açısından önemli olan konulardan biridir. Kazak-Cungar savaşları her iki hanlığın iç dinamiğini etkilemekle kalmamış, onların sınır komşuları olan Rusya, Çin, Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları ile ilişkilerine de tesir etmiştir. Kazak Cüzlerinin Cungarlarla temasları 16. yüzyılın ortalarından başlayıp, 18. yüzyılın ortalarında Cungar Hanlığı'nın yıkılışına kadarki yaklaşık 200 yıllık bir zaman diliminde devam etmiştir. Bu konuyla ilgili Rus arşiv belgeleri, Rus sınır idarecileriyle Kazak hanları ve sultanlarının mektuplaşmaları ve raporlarla birlikte Kazak sözlü edebiyatı da zengin materyaller sunmaktadır.

Cungarlar, ilk defa Cengiz Han'ın batıya seferleri sırasında Doğu Türkistan topraklarına ayak basmışlardır.³ Sonraki dönemlerde Mogulistan Hanı Veys⁴ ve Şibanilerden Ebulhayır Han'ın⁵ da Cungarlarla çok mücadele ettikleri bilinmektedir. Hatta Şibanilerle anlaşmazlığa düşüp, onlardan bölünen ve daha sonra Kazak Hanlığı'nı kuracak olan Janibek ve Kerey Sultanlarını himaye eden Mogulistan hanı Esen-Buka'nın da asıl amacı Kazakları Cungarlara karşı savaşlarda kullanmaktı. *Bahrü'l-Esrar*'a göre Janibek ve Kerey Sultanlara bağlı kabilelere Cungarlar ve Kırgızlara sürekli yağma saldırılarında bulduklarından dolayı Kazaklar denmişlerdi.⁶

¹ Cüz kavramı için bkz. Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 26-34; Dana Moidabayeva, "Kazaklardaki Cüzlük Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme," *Bilig*, S. 21, Bahar 2002, s. 27-44.

² Rus kaynaklarında Zyungarya, Zengorya, Zengorskaya Zemlya şeklinde geçer. Araştırmacılara göre, "Cungarlar", Cengiz Han'ın ordusunda sol kanatta yer alan Oyrad (Oyrat) birliğiydi ve Moğolca "dzungar", "sol kanat" anlamını vermekteydi ve Moğol İmparatorluğu döneminde etnik bakımdan Altay ve Sayan Türk kabileleriyle karışmış durumdaydılar. Ş. V. Çimitdorjiyev, *Natsional'no-Osvoboditel'noye Dvijiye Mongol'skogo Naroda v XVII-XVIII vv.*, İzd. Buryatskogo Nauçnogo Tsentra SORAN, Ulan Ude 2002, s. 167-168. Kazak edebiyatında Kalmak, Oyrat isimleriyle de bilinmektedir.

³ Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 3.

⁴ *Tarih-i Reşidî*'ye göre, Veys Han (1418-1428) Cungarlarla 61 defa savaşmıştı, ancak sadece birisinde galip gelmiş, diğerlerinin hepsinde yenilgiye uğramıştır. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi)*, İngilizceden çev. O. Karatay, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 230.

⁵ Şibanilerden Ebulhayır Han da Cungarlardan yenilmiş, barış anlaşması yapmak için torununu rehin göndermek zorunda kalmıştır. B. A. Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevyh Uzbekov*, Nauka, Moskva 1965, s. 71.

⁶ *Bahrü'l-esrar, Materialy po İstorii Kazahskih Hanstv* (MPİKH), Nauka, Alma-ata 1969, s. 194.

1635 yılında Cungar Hanlığı'nın kurulmasıyla Kazak-Cungar ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. 1640 yılında gerçekleşen büyük kurultayda Cungarlar, Kazaklara saldırı planını onaylamışlardır. 1645 yılında Cungarlar Kazak topraklarına saldırmış, ancak başarılı olamamışlardır.⁷ Bundan sonraki yıllarda da Kazak-Cungar ilişkilerinde barış sağlanamamış, ancak daha çok zarar gören taraf Kazaklar olmuştur. Kazaklar Yedisu'daki zengin otlaklarını kaybetmiş, Sırderya şehirleri Cungarlar tarafından yakılıp yıkılmış, yağmalanmış, haraca bağlanmıştı. 18. yüzyılın başlarında Cungarların Kazak topraklarına saldırıları tekrar yoğunlaşmıştır. Büyük Cüz toprakları istila edilmiş, Orta Cüz kabilelerinin bir kısmı Cungarların hâkimiyetini tanımış, bir kısmı da yurtlarını terk ederek, Rus sınırlarına doğru kaçmıştır. Kazak halkının tarihinde *Aktaban Şubırındı* tabiriyle bilinen bu dönem Kazakların en ağır kayıplar verdiği yıllardır.⁸ Bu dönemde 12 veya 13 yaşında olan Abılay, Kazak-Cungar çatışmalarına katılmış, 20'li yaşlarında cesaretiyle ünlenerek “batır” (bahadır) unvanı almıştır. 1740'lı yıllardan itibaren Abılay, Kazak-Cungar ilişkilerinde kilit bir rol oynamıştır.

Abılay Han (1711-1781)

Abılay (Ebulmansur) Han, Ak Orda'nın kurucusu Orda Ecen Han'ın neslinden olup, Kazak Hanı Jangir'in beşinci kuşaktan torunudur. Jangir Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Tauke Han tahta geçmiştir. Tahta geçemeyen diğer oğlu Ualibakı ise buna içerlenip Ürgenç'i yönetmekte olan amcası Kaip Han'ın yanına gitmiştir.⁹ Ualibakı'nın “Kaniçer” lakaplı oğlu Abılay savaşlarda kahramanlığıyla ün salmış birisiydi. Abılay Han onun Körkem Uali (Vali) isimli oğlundan dünyaya gelmiş torunudur. Çocukken babası düşmanları tarafından öldürülen Abılay ailesinin sadık hizmetçisi Orazak tarafından Türkistan şehrine kaçırılmış, ancak nüfuzlu akrabaları tarafından reddedilmiş ve Sabalak lakabıyla zengin Kazaklara çoban olarak hizmet etmiştir. İlk başta Büyük Cüz'ün yöneticilerinden Töle Biy, daha sonra Dauletkeldi Bay'ın hizmetinde bulunmuştur. Abılay Han'ın soyundan olan ünlü Kazak bilim adamı Ş. Ualihanov'a göre, Abılay bu sıralarda 13 yaşındaydı. Muhtemelen Töle Biy'nin yanında olmasının Abılay'ın gelişiminde, dünya görüşünde büyük etkisi olmuştur. Abılay'ın sıradan kişilerden farklı davranışları Dauletkeldi Bay'ın dikkatini çekmiştir ve araştırmaları neticesinde Orazak'tan onun asil soydan geldiğini öğrenmiştir, sonrasında Dauletkeldi iyi bir at hediye ederek onu uzaktan akrabası olan Ebulmambet Sultan'a götürmüştür.¹⁰ 1725-1738 yılları arasında Abılay, Ebulmambet Han'ın yakın çevresinde yer almış, onun Rusya politikasına yön vermiştir. Onun Rus yöneticilerine ilk mektupları 1738 yılından itibaren kaydedilmektedir.¹¹ 1726 yılından sonraki dönem Abılay'ın Kazak-Cungar savaşlarında cesur asker, yetenekli komutan olarak tanınmaya başladığı dönemdir. Dönemin Ümbetey Jırau, Buhar Jırau gibi ünlü ozanlarının şiirlerinden de Abılay'ın rolünü anlamak mümkündür. Ş. Ualihanov'a göre, “İlk başta sıradan bir asker olarak savaşlara iştirak eden Abılay, cesareti ve yeteneği ile herkesin takdirini toplamış ve *batır* (bahadır) unvanıyla

⁷ İ. Ye. Fişer, *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkrytiya Sibiri do Zavoyevaniya Vsey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1774, s. 444-445.

⁸ Aktaban Şubırındı dönemi için bkz. Fatih Ünal, “Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırındı Hadisesi”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s. 17-22.

⁹ Ş. K. Kudayberdiyev, *Türk, Qırğız, Qazaq ham Hanlar Şejiresi*, Altın Kitap, Astana 2007, s. 53.

¹⁰ Ş. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, t. 1, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskiy Entsiklopedii, Almatı 1984, s. 217.

¹¹ *Epistol'yarnoye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, t. 1, Red. İ. V. Yerofeyeva, İzd. Abdi Company, Almatı 2014, s. 274, 279.

anılmaya başlamıştır.”¹² Böylece yavaş yavaş ünlenen ve Ebulmambet Han’ın da desteğini alan Abılay, Orta Cüz’ün bazı boylarının yöneticisi olmuş,¹³ 1740 yılında Orsk Kalesi’nde Ebulmambet Han ile birlikte Rus himayesini kabul ederek yemin etmiştir. Bu şekilde kendisine bağlı boyları Rus Kozakları ve Başkurtların akınlarından korumayı, İrtiş Nehri’nin sağ kıyısında konup göçmeyi garanti altına almayı, Rus şehirleriyle ticareti geliştirmeyi umuyordu, ancak çok geçmeden Cungar saldırıları tekrar başlamış ve Abılay’ın Cungarlarla yakınlaşmasına önyak olan yeni gelişmeler meydana gelmiştir.

Abılay’ın Cungarlara Esir Düşmesi ve Kurtuluşu

1740 yılının sonbaharında Kazak-Cungar savaşları tekrar başlamıştı. 1741 yılının başlarında meydana gelen Kazak-Cungar savaşlarından birinde genç Abılay, bir çatışmada Cungar Huntaycısı Galdan Tseren’in akrabası olan (bazı rivayetlere göre damadıydı) Şarış Batır’ı teke-tekte öldürmüştür.¹⁴ Ancak çok geçmeden kendisi de aynı yılın Şubat-Mart aylarında Cungarlara esir düşmüştür.¹⁵ Bu mesele Kazak tarihinde çok tartışılan konulardan biridir. Rus arşivlerinde Abılay Sultan’ın Galdan Tseren’in elinde tutsak olduğu bildirilmiş ise de nasıl esir düştüğü konusunda bir bilgi yoktur. Halk arasında yayılmış rivayetler bunu iki türlü şekilde açıklamaktadır. İlkine göre, Galdan Tseren’in askerleri Abılay’ın avuluna (köyüne) ani bir baskın yapmış ve bu şekilde esir düşmüştür. Diğer bir rivayete göre, Abılay yanındaki az sayıdaki kişiyle süreklilikten Cungarların ani saldırısı neticesinde esir düşmüştür. Kazak sözlü edebiyatında da Ümbetey Jırau’ın¹⁶ şiirinde Galdan Tseren’in Şarış Batır’ın ölümünden sorumlu tuttuğu Abılay’ı yakalamak için peşine askerler gönderdiği ve hazırlıksız bir anında yakalayıp Taşkent’te zindana attığı, ilk başta Abılay’ı öldürmeye karar verdiği, Abılay’ın kendisini savunmak için söylediği sözlerle ikna olduğu ve bu karardan vazgeçtiği söylenir.¹⁷ Kazak Cüzlerinde Abılay’ın esir düşmesi büyük endişeye sebebiyet vermiş, üç Cüz’den 90 kişilik bir heyet gelerek Galdan Tseren’den onu serbest bırakmasını istemiştir. 1742 yılının Nisan ayında Galdan Tseren, Orta Cüz Hanı Ebulmambet’e mektup göndererek onun ve diğer Kazak yöneticilerinin Türkistan’a gelmesini ve orada yaşamasını, kendisine rehinler göndermesini ve her haneden bir tilki derisi vergi vermesini talep etmiş, aksi halde Küçük ve Orta Cüz’e saldırılar düzenleyeceğini bildirerek tehdit etmiştir.¹⁸ Bu talepleri yerine getirilirse Abılay Sultan ve diğer Kazak esirlerin serbest bırakılacağını vaat edilmiştir. Ayrıca Kazak ileri gelenleri dönemin Orenburg valisi İ. İ. Neplüyev’e Abılay’ın esaretten kurtulması için yardımcı olması konusunda baskı yapmışlardır. Ebulhayır Han ve İ. İ. Neplüyev arasındaki resmî yazışmalar da bunu doğruluyor, ancak Neplüyev’in Rusya Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı raporlarda Kazaklar ve Cungarların barıştıktan sonra birleşme tehlikesi olduğuna dair görüşleri bu müdahale için Rusya’nın çok istekli olmadığını da ortaya koymaktadır.

¹² Valihanov, s. 217.

¹³ *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah, Sbornik Dokumentov i Materialov* (KRO), t. 1, İzd. AN KazSSR, Almatı 1961, s. 93, 155.

¹⁴ Ümbetey Jırau’ın şiirine göre, bu sırada Abılay 20’li yaşlardaydı. Ümbetey Jırau, “Bökenbay Ölümün Abılay Hanga Estirtu”, *Bes Gasır Jırlaydı*, haz. M. Magauin, M. Baydildayev, Jazuşı, Almatı 1989, s. 77; Kудayberdiyev, s. 54.

¹⁵ *Epistolnyaroye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, s. 274.

¹⁶ Ümbetey Jırau (1706-1778), 18. yüzyıl ünlü Kazak ozanlarından birisidir.

¹⁷ Jırau, s. 77.

¹⁸ *Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii* (AVPRİ), fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis’ 122/1, god 1742, l. 82, l. 70.

Galdan Tseren, Kazak elçilerinden 10 aileden oluşan rehin gönderildiği ve Karasakal'ın¹⁹ yakalanıp Cungarların eline verildiği takdirde Kazak esirlerin serbest kalacağını bildirmiştir. Bunun göstergesi olarak da Abılay'ın zincirlerini çözerak serbest dolaşmasına, yaşaması için ona ayrı bir çadır verilmesine, kardeşinin de serbest bırakılıp Kazak elçilerle birlikte ülkesine dönmesine izin verilmiştir.²⁰ Sonrasında Tobol'sk şehrinden Cungarlara gönderilen çavuş A. Podzorov'un raporuna göre, Abılay Sultan, Galdan Tseren'in karargâhında gözetim altında yaşıyordu, yanında oğulları ve 20 kadar Kazak vardı, ancak onun Abılay ile görüşmesine izin verilmemiştir.²¹ Başka bir kaynaktan Cungarların elinde esir tutulan Kazakların sayısı 35 kişi olarak gösterilmiştir.²² Uzun süren görüşmelerin neticesinde Mart 1743'te Orta Cüz Hanı Ebulmambet Han, Barak Sultan ve diğer Kazak ileri gelenlerinin rehinler göndermesiyle Abılay Sultan, bir oğlu ve diğer nüfuzlu esirler serbest bırakılmıştır.²³ Ayrıca Abılay Sultan, Orta Cüz kabile reisleri adına Galdan Tseren ile barış anlaşması yapmıştır.²⁴ Galdan Tseren, Abılay Sultan aracılığıyla Küçük Cüz Hanı Ebulhayır'a da mektup göndererek oğlunu ve 1000 kadar Kazak'ı rehin gönderdiği takdirde aynı şekilde kendisinin de rehinler göndereceğini, Ebulhayır Han'la dünlük ilişkileri kurmak istediğini bildirmiş ve onun Rusya'nın himayesine boşuna girdiğini yazmıştır.²⁵ Bu durum Rus yönetimini huzursuz etmeye başlamıştı. Rusya Dışişleri Bakanlığı Haziran 1742'de Orenburg valisi İ. İ. Neplüev'e gönderdiği talimatnamesinde ondan her ne pahasına olursa olsun Orta Cüz ve Küçük Cüz Kazaklarının Rusya'nın tebaası olduklarını Galdan Tseren'in resmî olarak kabul etmesini sağlamasını, ayrıca tüm görüşmelerin Orenburg yönetimi aracılığıyla yürütülmesi gerektiğini ona iletmesini talep etmiştir. Bunun için Cungarlara göçebeler konusunda tecrübeli bir elçi göndermesini istemiştir. Böylece K. Miller başkanlığında bir elçilik heyeti gönderilmesine karar verilmiştir. Sovyet dönemi araştırmalarında K. Miller'in Galdan Tseren'e Abılay Sultan'ın serbest bırakılmasını rica eden İ. İ. Neplüev'in mektubunu verdikten sonra Abılay'ın serbest kaldığı bildirilir.²⁶ Ancak K. Miller sadece sınırda görev yapan Sarı Mancı Noyan ile görüşmüş, tüm ısrarlarına rağmen Galdan Tseren'in karargâhına gitmesine izin verilmemiştir. Hatta ona rehberlik ederek Cungarlara getiren bir Kazak boy reisi de bundan dolayı Cungarlar tarafından öldürülmüştür.²⁷ Rus elçiliği 2,5 ay boyunca beklemiş, Kazaklarla ilgili tüm

¹⁹ Bu kişi uzun süre İdil Kalmukları arasında yaşamış Karakalpak prenslerinden idi ve kendisini Tsevan Rabdan'ın oğlu Şono-Lobzan olarak tanıttı ve Cungar tahtının asıl sahibinin kendisi olduğunu söyleyip, Kazak kabile reislerinden tahtını geri almak için yardım istiyordu. Etrafına topladığı göçebelere kurduğu birliğiyle sık sık Cungar topraklarına akınlar yapıyor, Galdan Tseren'le anlaşmazlığa düşen Cungarlar ona kaçıyorlardı. Ancak Cungar Huntaycısı'nın tehditlerine rağmen Kazaklar hiçbir zaman Karasakal'ı ele vermeye yanaşmadılar. V. A. Moiseyev, *Djungarskoye Hanstvo i Kazahi XVII-XVIII vv.*, Gılım, Almatı 1991, s. 130.

²⁰ *Tsentral'nyy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov* (TsGADA), fond Pravitel'stvyuşçiy Senat, god 1742, dosya 14/145, l. 111; AVPR, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis' 122/1, god 1742, d. 2, l. 17 ob.

²¹ AVPRİ, Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, god 1743, d. 2, l. 39 ob-40.

²² *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 309.

²³ TsGADA, fond Pravitel'stvyuşçiy Senat, opis' 113, god 1739-1745, dosya 142, l. 28-28 ob.

²⁴ Moiseyev, s. 132.

²⁵ AVPRİ, f. 122, god 1743, d. 3, l. 96-106; *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 305-306.

²⁶ T. J. Şoinbayev, "K Voprosu o Prisoedineniy Srednego Juza k Rossii", *Trudy İİAE AN KazSSR*, t. 15, 1962, s. 53; B. P. Gureviç, *Mejdunarodnyye Otnoşeniya v Tsentral'noy Azii v XVII-Pervoy Polovine XIX vv.*, Moskva 1979, s. 77.

²⁷ Akkulak isimli bu kişinin öldürülmesiyle ilgili bilgi Neplüev'in raporunda bildirilmiştir. *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 315, belge no. 122.

görüşmelerini Sarı Mancı ile yapmak zorunda kalmış, sonrasında da geri dönmüştür.²⁸ Dolayısıyla Abılay Sultan'ın serbest bırakılmasında K. Miller'in getirdiği mektubun bir etkisinin olması şüphelidir.

Abılay Sultan esaret yıllarında Oyrat (Cungar) dili ve yazısını (todo biçig) öğrenmiş, Cungar Hanlığı'nın yönetim sistemiyle tanışmış, Huntaycı Galdan Tseren'in akrabaları ile ilişki kurmuş²⁹ ve Cungar kabile liderlerinin birinin kızıyla evlenmiştir. İ. İ. Neplüev'in raporuna göre, Abılay Sultan serbest bırakılırken ona Cungar hükümdarı tarafından zengin hediyeler takdim edilmiş, eski yurtları olan Türkistan, Taşkent ve diğer şehirler geri verilmiştir.³⁰ Tutsaklıktan kurtulduktan sonra da Abılay Sultan'ın Cungarlarla dostane ilişkileri devam etmiştir.

Galdan Tseren'in Ölümünden Sonra Kazak-Cungar İlişkileri: Abılay Sultan'ın Davatsi ve Amursana ile İlişkileri

Abılay Sultan serbest bırakılması karşılığında oğullarını Cungar Huntaycısına rehin bırakmak zorunda kalmıştır. 1745 yılında Cungarlara giden Savva Sobolev, Sibirya bölgesi ordusu komutanı General G. H. Kinderman'a sunduğu raporda Abılay Sultan ve Barak Sultan'ın oğullarının 1-2 ay aileleriyle birlikte Cungarlarla yaşadıklarını, onların Galdan Tseren'in çocuklarıyla birlikte gezdiklerini ve Galdan Tseren'in onlara iyi davrandığını yazmıştır.³¹

1744 yılından sonra hem Orta Cüz-Küçük Cüz, hem de Kazak-Cungar ilişkileri normale dönmeye başlamıştır. Cungarlarla ticaret ilişkileri gelişmiş, esir değişimleri yapılmaya başlanmış, karşılıklı elçiliklerin gidip gelmeleri çoğalmış, sınırlardaki otlakların durumu da görüşülmeye başlanmıştır. Abılay Sultan'ın Galdan Tserenle arasının da çok iyi olduğu görülmektedir. Rus sınır idarecileri Kazak-Cungar ilişkilerinin gelişimini çok sıkı bir şekilde takip ediyorlar ve Çarlık hükümetine sürekli bilgi veriyorlardı. Sibirya valisi, Galdan Tseren ve Kazaklar arasında barışın hâkim olduğunu endişeyle rapor etmiştir.³² Bir müddet sonra Cungarlar tarafında rehin tutulan Ebulmambet Han ve Barak Sultan'ın oğulları da yurtlarına geri gönderilmiş, Galdan Tseren, Karasakal'ın yakalanmasıyla ilgili talebinden de vazgeçmiştir.³³

Rusya uyruklu bir kişinin 10 Ocak 1745 yılında Öskemen Kalesi kaçırlarında verdiği malumatta “Cungarlar şimdilerde Kazaklar ile barış halindedir. Abılay Sultan kendisine bağlı boylardan vergi (alman) toplayıp Galdan Tseren'e gönderiyor, Galdan Tseren de Kazaklara buğday, darı gibi hububat gönderiyor,” diye bildirir.³⁴ Orta Cüz'e bağlı Kazak kabilelerinin yurtları Cungar Hanlığı'nın sınırlarına kadar yakınlaşmıştı. 1745 yılının başında Cungar topraklarında seyahat eden F. Ablyazev, Orta Cüz Kazaklarının Çar-Gurban Irmağı civarında, Cungarya sınırlarına çok yakın mesafede

²⁸ K. Miller'in elçiliğin faaliyetleriyle ilgili notları için bkz. “Jurnal Poyezdki Mayora Penzenskogo Garnizonnogo Pehotnogo Polka Karla Millera k Djungarskomu Hanu Galdan-Tserenu Sentyabra 1742 g.- 2 Maya 1743 g.”, *İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVI-XX Vekov*, t. 6, Dayk-Press, Almatı 2007, s. 101-136.

²⁹ *Epistoljarnoye Naslediye Kazahskoy Pravyaşey Elity 1675-1821 Godov*, s. 275.

³⁰ *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 305, belge no. 119.

³¹ TsGADA, fond 1. Departament Senata, opis' 113, god 1745, dosya 1607, l. 41.

³² *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 309, belge no. 120.

³³ *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 321, belge no. 124.

³⁴ AVPRİ, Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, god 1745, d. 2, l. 4 ob.

konup göçtüklerini, ancak birbirlerine zarar vermediklerini” kaydetmiştir.³⁵ Cungar Huntaycısı, Orta Cüz Sultanları ve ileri gelenlerini kendi tarafına çekebilmek için ticareti de kullanıyordu. Orenburg Valisi A. İ. Tevkelev’in Orsk Kalesi’ne ticaret için gelen Küçük Cüz Kazaklarından edindiği bilgilere göre, Cungar Huntaycısı Rusya’dan satın alınan malların kâr payı güdülmeden Orta Cüz Kazaklarına satılmasına izin veriyordu.³⁶

Bu sırada Türkistan Hanlıklarında siyasi durum değişmekteydi. 18. yüzyılın 40’lı yıllarında Nadir Şah’ın saldırıları ve iç çatışmalardan dolayı zayıflayan Buhara Hanlığı’ndan Fergana bölünmüş ve Hokand Hanlığı adıyla bağımsız bir hanlık kurulmuştu. Hokand hükümdarı Abdülkerim, 1744 yılında Galdan Tseren’in tayin ettiği Aybek isimli birisinin yönettiği Taşkent üzerinde hak iddia ediyordu. 1745 yılının ilkbaharında Abdülkerim 10.000 kişilik ordusuyla Taşkent’i kuşatınca Aybek şehri terk etmek zorunda kaldı ve şehrin sakinleri direnç göstermeden teslim oldular. Abdülkerim, Kazakların Büyük Cüz kabilelerinin yöneticisi olan Töle Biy’e şehrin yönetimini verdi. Türkistan’daki önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent’in hakimiyeti için Hokandlılar ve Cungarlar arasındaki çatışmalar Galdan Tseren’in ölümüne kadar devam etti.³⁷ Her iki taraf da Kazak Sultanlarını bu çatışmalarda kendi taraflarına çekmek için uğraş veriyorlardı, ancak Kazaklar açıkça taraf tutmaktan kaçınıyorlardı. Bu sırada 1745 yılının ilkbaharında Töle Biy’e elçi olarak gelen Cungar Noyan Sarı Mancı şüpheli bir şekilde ölünce³⁸ Cungarların intikam saldırılarından çekinen Töle Biy kendisine bağlı boylarla birlikte Hokand Hanlığı sınırlarına taşındı. Galdan Tseren’in Hokand Hanı Abdülkerim ile kavgası onun Orta Cüz yöneticileriyle birlikte Çarlık Rusya’ya karşı planladığı mücadeleye engel teşkil etmiştir.

Galdan Tseren’in ölümüyle Cungar Hanlığı’nda taht kavgaları alevlenmişti. Büyük oğlu Lama Dorci cariyeden doğduğundan dolayı tahta çıkamamıştı, hâlbuki nüfuzlu Cungar noyanlarının çoğu onu destekliyorlardı. Tahta çıkan ortanca oğlu Tsevan Dorci acımasızlığı ve eğlence düşkünü olması nedeniyle çok düşman edinmişti. Rakiplerinin büyük çoğunluğunu acımasızca katleden Tsevan Dorci’nin kötü yönetimi Cungar Hanlığı’nın sonunun başlangıcı olmuştur.³⁹ Cungarların Türkistan’a seferleri başarısız olmuş,⁴⁰ diğer taraftan da Çin ile araları iyice bozulmuştu. Bu durumu takip eden Abılay Sultan da bundan yararlanma konusunda gecikmemiştir. Abılay Sultan’ın Cungarlar üzerindeki etkisi güçlenmiş, bazı konularda iki ülkenin arasındaki meseleleri çözmekte önemli rol üstlenmeye başlamıştır. Tsevan Dorci’nin Kazak yöneticilerden rehiner göndermeleri ve vergi verilmesi konusundaki talepleri yerine getirilmemiştir.⁴¹ Bu meseleyi savaş yoluyla çözmek isteyen Tsevan Dorci Orta Cüz Kazaklarına karşı sefer düzenlemiş, Türkistan’a saldırmıştır. Ancak Abılay Han’ın ordusu karşısında mağlup olmuş, ordu komutanı da esir alınmış ve öldürülmüştür.⁴² 1750 yılında darbe sonucunda

³⁵ Gosudarstvenny Arhiv Orenburgskoy Oblasti (GAOO), fond Voyenno-Pohodnaya Kantselyariya, opis’ 1, d. 7, k. 4, l. 1969 ob.

³⁶ AVPRİ, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis’ 122/1, god 1755, d 1, l. 48.

³⁷ Galdan Tseren, 1744 veya 1745 yılının sonbaharında vefat etmiştir.

³⁸ Sarı Mancı Noyan’ın zehirlenerek öldüğünden şüphe ediliyordu. Moiseyev, s. 173.

³⁹ Cungar prenslerinin taht kavgalarının hanlığın sonunu getirdiğini Buhar Jırav’ın şiirlerinden de açıkça görmek mümkündür. *Bes Gasır Jırlaydı*, haz. M. Magauin, M. Baydildayev, Jazuşı, Almatı 1989, Buhar Jırav, s. 93.

⁴⁰ Moiseyev, s. 184.

⁴¹ K. K. Abuev, “Velikiy Kazahskiy Han Ablay”, Kökşetau. İstorçeskiye Oçerki, Kökşetau 1997, s. 127; Moiseyev, s. 187.

⁴² AVPRİ, fond Zyungorskiye Dela, opis’ 113/1, god 1751, d. 4, l. 17 ob.

Tsevan Rabdan tahttan indirilmiş, onun yerine Lama Dorci Cungarların yeni Huntaycı'sı olmuştur, ancak bu değişim de Cungar Hanlığı içinde düzeni sağlayamamıştır. Lama Dorci'ye karşı muhaliflerin arasında Abılay Han'la dostluk ilişkileri olan Amursana ve Tsevan Rabdan'ın yeğeni Davatsi de vardı. Davatsi ve Amursana'nın birlikleri 1751 yılının sonbaharında Zaysan Gölü civarında Lama Dorci'nin askerleriyle çarpışmış, bu savaşta yenilgi alan ikili, İrtiş Nehri üzerinden Kazak topraklarında kaçmışlardır.⁴³ Onları kendi yurdunda barındıran ve destekleyen Abılay Sultan olmuştur. V. N. Vitebskiy'nin verdiği bilgiye göre, "Kazakların Baklı-kerey boyu onları iyi karşılamışlardı".⁴⁴ Lama Dorci ile anlaşmazlığa düşenler bu ikilinin birliğine katılıyorlar ve bunların sayısı yavaş yavaş artıyordu. Onların Abılay Sultan tarafından desteklenmesi Kazak-Cungar ilişkilerinin tekrar gerilmesine neden olmuştur. Abılay Sultan Cungar prenslerinin arasındaki anlaşmazlığı kendi lehine kullanmak istiyordu. Çünkü Cungar Hanlığı'nın zayıflaması Kazakların güçlü bir düşmanı bertaraf etmesine imkân sağlayacaktı. Rus araştırmacı A. İ. Levşin, "Abılay Sultan'ın Cungar prenslerinin arasındaki bu kavgayı sürekli körüklediğini, bundan dolayı Amursana ve Davatsi'yi barındırmakla kalmayıp, onlarla birlikte savaştığını" kaydetmiştir.⁴⁵ Bu duruma Çarlık Rusya'sı hükümeti de kayıtsız kalmamıştır. İ. İ. Neplüyev'e "Abılay Sultan'a elçiler gönderilmesini, kaçak Cungar noyanlarının onun aracılığı ile Rusya'ya getirilmesini sağlamasını" isteyen talimatlar gönderilmiştir.⁴⁶ Elbette Rusya'nın amacı kaçak noyanlar aracılığıyla Cungar Hanlığı üzerindeki etkisini güçlendirmektir. Rus elçisi Yakovlev geldiği sırada (Eylül 1752) Abılay Sultan, Cungarlarla karşı savaşmak için ordu toplamakla meşguldü. Rus elçisinin talebi Abılay Sultan'ı pek sevindirmemiştir.⁴⁷ Abılay Sultan'ın karargâhına Orenburg, Troitsk, Tobol'sk şehirlerinden birbiri ardına Rus elçileri geliyorlar ve Lama Dorci ile düşmanlığı körükleyecek adımlardan uzak durması gerektiği konusunda onu ikna etmeye çalışıyorlardı.⁴⁸ Bu sırada Lama Dorci de Abılay Sultan'a elçiler göndererek kaçakların kendisine teslim edilmesini talep ediyor, aksi halde savaşmakla tehdit ediyordu. Abılay Sultan, Cungar tarafını oyalamak maksadıyla bu meseleyle ilgileneneğini vaat ediyorsa da kaçakları teslim etme gibi bir niyeti yoktu. Yine de Kazak kabile reisleri ve ileri gelenleri bir kurultayda toplanmış, toplantıya katılanları Lama Dorci'nin talebini reddetmeye ikna etmiştir. Bu durum artık Kazakların eskisi gibi Cungarlardan çekincesi olmadıklarını, gerek görüldüğü takdirde savaşmaya da hazır olduklarını göstermektedir. Sonrasında Cungar Hanlığı'na karşı ziyarette bulunan Abılay Sultan'ın elçileri Kazak göçebelerinin geleneğinde "barınma isteyen köpeklerin dahi geri verilmediğini" ileri sürerek talebin reddedildiğini iletmışlerdir.⁴⁹ Bu elbette Cungar saldırılarının tekrar başlamasına sebep olmuştur. Kazakların Cungarya sınırında bulunan bazı boylarına saldırılar düzenlenmiş, hayvanlar kaçırılmış, 3.000 kişi esir alınarak götürülmüştür.⁵⁰ Abılay Sultan'ın askerleri Davatsi'nin birliğinin de yardımıyla Cungarların peşine düşerek, esirler ve hayvanların büyük kısmını geri almayı

⁴³ V. N. Vitebskiy, *Nepluyev i Orenburgskiy Kray v Prejnym Yego Sostave do 1758 g.*, t. 3, Kazan' 1897, s. 741.

⁴⁴ Vitebskiy, s. 741.

⁴⁵ AVPRİ, fond Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, gg. 1755-1757, d. 4, l. 316.

⁴⁶ Vitebskiy, s. 743; AVPRİ, fond Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, gg. 1755-1757, d. 4, l. 316.

⁴⁷ Vitebskiy, s. 748; AVPRİ, fond Sibirskiy Dela, opis' 130/2, gg. 1746-1754, d. 1, l. 80-80 ob.

⁴⁸ K. Hafizova, *Stepnyye Vlastiteli i İh Diplomatiya v XVIII-XIX Vekah*, KAZISS, Nursultan 2019, s. 96.

⁴⁹ Moiseyev, s. 219.

⁵⁰ Vitebskiy, s. 746-747.

başarmıştır.⁵¹ Abılay Sultan'ın bundan sonraki planı Cungarlara karşı büyük bir zafer kazanarak, Kazakların ele geçirilen topraklarını geri almaktı. Cungarlarla çatışmalarda Abılay Sultan'ın askerlerinin birçok defa üstünlük sağlaması Kazaklara moral vermiş, Cungar tehdidinden tamamıyla kurtulmak için bir umut ışığı olmuştur. Abılay Sultan'ın diğer bir planı da Cungar tahtına Kazaklarla dostluk ilişkiler içinde olan Davatsi'nin çıkmasını sağlamaktı. Bunun için Davatsi ve Amursana'ya tecrübeli askerlerden küçük bir birlik vererek Lama Dorci'ye suikast yapmaları için gizlice göndermiştir. Bu planı da başarılı olmuş, gizlice Lama Dorci'nin karargâhına sızan suikastçılar Huntaycı'yı öldürmüş, Davatsi yeni Huntaycı ilan edilmiştir.⁵² Davatsi tahta çıkar çıkmaz Abılay Sultan'a elçilik göndererek, kendisinin memnuiyetini dile getirmiş, Cungarların elinde bulunan Kazak esirlerinin geri gönderileceğini vaat etmiştir. Ayrıca Taşkent ve Türkistan şehirlerine de haber göndererek ilişkileri düzeltmiştir.⁵³ Böylece Cungarlarla mücadelede zafer kazanması, Cungar tahtına kendi taraftarını oturtması Abılay'ın Kazaklar arasındaki saygınlığı ve etkisini güçlendirmişti, ancak bu sefer de başka bir problem ortaya çıkmıştır. Eski müttefikler olan Davatsi ve Amursana'nın arası açılmış ve birbirlerine düşman olmuşlardır. Vitebskiy'e göre, Davatsi, Amursana verdiği vaatleri yerine getirmemiştir.⁵⁴ Abılay Sultan kadim arkadaşına yine sahip çıkmış, ikilinin birlikleri ilk başlarda Davatsi'ye karşı zaferler kazanmıştır.⁵⁵ Ancak Cungar noyanları ve kabile reislerinin büyük çoğunluğunun Davatsi'ye destek vermesi Amursana-Davatsi savaşlarını Davatsi'nin lehine çevirmeye başladı. Amursana kalan birlikleriyle Çin'e gitti.⁵⁶ Pekin'de Amursana çok iyi bir şekilde karşılanmış, Qing imparatoru ona askeri destek vereceği konusunda söz vermiştir. Qing Hanedanı onun yardımıyla uzun süredir planladığı Cungar Hanlığı'nı dize getirme planını hayata geçirmek istiyordu. 1755 yılının ilkbaharında Amursana'ya verilen 90.000 kişilik Qing ordusu Cungar Hanlığı'nın sınırlarını geçmişti.⁵⁷ Sadece 30.000 kişilik ordusu olan Davatsi bir direnç gösteremeyip, çareyi Doğu Türkistan'a kaçmakta buldu. Burada da ele geçirilerek Qing hükümetine teslim edildi.⁵⁸ Diğer Cungar noyanları ve kabile reisleri de Qing Hanedanı'nın zaferini kabullenerek savaşmaya pek istekli olmadılar. Qing hükümeti her yere kendi idarecilerini atayıp ülkeyi ele geçirmeye başlamıştı. Qing Hanedanı'nın yardımıyla Cungar Hanlığı tahtına geçmeyi düşleyen Amursana'nın planı suya düşünce çok geçmeden 500 kişilik birliğiyle Qing hükümetine karşı ayaklanma başlattı. Ayaklanma ülkenin her tarafına yayılınca endişeye kapılan Qing hükümeti tekrar 400.000 kişilik ordu toplayarak Cungarya'yı işgale başladı. Qing Hanedanı'nın en büyük korkusu da Amursana'yı destekleyen Cungarlar ve Abılay Sultan'a bağlı Kazakların birleşmesi, Kazakların

⁵¹ Moiseyev, s. 219.

⁵² Moiseyev, s. 222.

⁵³ Hafizova, s. 102.

⁵⁴ Moiseyev, s. 226-227.

⁵⁵ *Tsinskaya Imperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 46; İ. Ya. Zlatkin, "Russkiye Arhivnyye Materialy ob Amursane", *Filologiya i İstoriya Mongol'skih Narodov, Pamyati Akademika B. Ya. Vladimirtsova*, İzd. Vostochnoy Literatury, Moskva 1958, s. 295.

⁵⁶ Gureviç, s. 105; Zlatkin, s. 288.

⁵⁷ Zlatkin, s. 295.

⁵⁸ Davatsi, Pekin'de 1760 yılı dolaylarında vefat etmiştir. Davatsi'nin Çin'deki esir hayatı ve torunlarıyla ilgili bkz. Hafizova, s. 114-115.

yardımla Cungar kabilelerinin tekrar bir araya gelerek Amursana'yı tahta çıkarmasıydı. Buna engel olmak için Amursana'nın yakalanıp idam edilmesi emri verildi.⁵⁹

Qing hükümetinin endişesi boşuna değildi. Çin'in Cungar Hanlığı'nı yok etmesi durumunda Kazak yurtlarına da tehlike doğacağına farkında olan Abılay Sultan kadim dostuna destek için 10.000 kişilik birlik göndermiştir.⁶⁰ Kazak-Cungar birlikleri Qing askerlerine karşı birkaç önemli zafer kazanmışlar, ülkenin büyük bir kısmını işgalcilerden temizlemişlerdir. Ancak yine de iki tarafın güçleri eşit değillerdi. Amursana'nın Rusya'dan yardım isteği olumlu sonuç vermemiştir. Böylece sayıca fazla olan Qing askerleri taarruza geçmiş, ülkede büyük bir kıyım başlatmıştır. Ağır yenilgiler alan Amursana 200 kişilik birliğiyle tekrar Kazak topraklarına Abılay Sultan'a kaçmıştır.⁶¹ Böylece Cungar Hanlığı yıkılmakla kalmayıp, tarih sahnesinden bu halkın ismi de silinmiştir. Qing imparatoru Abılay Sultan'a da mektup göndererek Amursana'yı barındırmaması konusunda uyarılarda bulunmuş, onu yakalayıp Qing hükümetine teslim etmesini talep etmiştir.⁶² Qing hükümetinin tüm tehditlerine rağmen Abılay Sultan, Amursana'yı teslim etmeyi düşünmemiştir. Rus hükümeti tekrar Amursana'nın yerini tespit etmesi ve onu Çarlık Rusya'sı himayesine sokması konusunda Abılay'ı ikna etmesi amacıyla Başkurt kabile reislerinden Abdullah Kaskinov'u Abılay'a elçi olarak göndermiştir, ancak Abılay onun amacını bildiği için elçinin Amursana ile görüşmesine imkân vermedi ve Rusya'nın planı gerçekleşmedi.⁶³ Qing Hanedanı'nın da 1755-1757 yılları arasında Kazak topraklarına saldırıları olumlu neticeler vermemiştir. Askerî baskı başarılı olmayınca Qing hükümeti meseleyi diplomatik yolla çözmek için Abılay Sultan ile görüşmelere ağırlık vermiştir. Qing hükümeti ile Abılay Sultan'ın görüşmelerinde genelde görüşülen mesele Kazakların bir zamanlar Cungarlar tarafından işgal edilmiş eski topraklarına geri yerleşmesiydi. Zaten Kazak göçebeleri Qing Hanedanı'nın Cungar Hanlığı'nı işgal etmesinden çok önce Altay ve Yedisu'daki eski topraklarına yerleşmeye başlamıştı, ancak Rus araştırmacıları Qing hükümetinin Kazakları Cungarlardan boşalan yerlere yerleşmesi için davet ettiğini düşünmekteledir.⁶⁴ Halbuki Qing hükümeti Cungarya topraklarının Çin'in egemenliği altında olduğunu iddia ederek buna engel olmaya çalışmıştır.⁶⁵ 1762-1763 yıllarında Qing yönetimi Kazakları Tarbagatay'dan çıkarmak için çabaladıysa da başarılı olamamış, sonunda 1767 yılında Qing imparatoru günümüzdeki doğu ve güney-doğu Kazakistan topraklarında Kazak göçebelerinin yaşamalarını resmi bir kararla kabul etmiştir.⁶⁶ Rus kaynaklarına göre, Amursana 1756 yılının sonbaharında Abılay Sultan'dan ayrılarak, eski Cungarya topraklarına dönmüş ve burada Qing Hanedanı'na karşı mücadelesine devam etmiştir. Burada muhtemelen yardım alma umuduyla Rusya ile iletişime geçmiş ve 1757 yılının Ocak ayında Amursana'nın gönderdiği elçiler Öskemen Kalesi'ne ve oradan da Sankt-Peterburg'a

⁵⁹ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 64-65.

⁶⁰ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 63.

⁶¹ Vitevskiy, s. 749.

⁶² *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 56, 96.

⁶³ K. K. Abuev, *Abılay Han Sovremenniki i Nasledniki*, Areket, Kökşetau 2013, s. 103.

⁶⁴ A. İ. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kazaç'ih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Almatı 1996, s. 235.

⁶⁵ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 86, belge no. 38.

⁶⁶ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 2, Almatı 1989, s. 12.

ulaşmıştır. Rusya yardım konusunda pek istekli olmayınca Qing hükümetine karşı mücadelesinde son umudunu da kaybeden Amursana 1757 yılının yazında Rus kalelerin birine gelmiş ve oradan da Tobol'sk şehrine gönderilmiştir. Eylül 1757'de burada çiçek hastalığından vefat ettiğinde 35 yaşındaydı.⁶⁷

Sonuç

1771 yılının sonbaharında Ebulmambet Han'ın vefat etmesiyle Abılay Sultan, Türkistan şehrinde han seçilmiş ve Büyük Han unvanını almıştır. Görevi sürecince Qing Hanedanı ve Çarlık Rusya'sı ile diplomatik ilişkileri güçlendiren Abılay Han, Kazak Cüzlerini birleştirmek için çaba göstermiştir. Rus imparatoriçesinin 1778 yılında gönderdiği belgede onu sadece Orta Cüz'ün hanı olarak tanımasına rağmen Abılay Han, tüm Kazak Cüzlerinde egemenlik kurmayı başarmıştır. Sovyet tarih yazıcılığında Abılay, çoğu zaman Kazak Cüzlerinin Çarlık Rusya'sının himayesine "gönüllü olarak" girmesine engel olmaya çalışan, bir yandan Cungarlara, bir yandan da Çin'e yanaşmaya çalışan ikiyüzlü, kurnaz siyasetçi olarak tanımlanıyorsa da onun Kazak halkının çıkarları için tüm komşularıyla barış içinde yaşamaya çabaladığı görülmektedir. Aynı şekilde Sovyet tarih yazıcılığında Küçük Cüz ve Orta Cüz'ün Rusya'ya dahil olmasının önemli bir sebebi olarak Cungar istilası gösterilmektedir. Yani güya Kazak Cüzleri Cungar tehdidinden kurtulmak için Çarlık Rusya'sı himayesine girmiştir. Ancak son dönemlerdeki araştırmalar gösteriyor ki Abılay Sultan'ın etkili olduğu dönemlerde Kazak-Cungar ilişkileri düzelmeye başlamıştı. Zaten Kazak Cüzlerinin Çarlık Rusya'sı himayesine girmesinin miladı olarak bilinen Küçük Cüz Hanı Ebulhayır'ın 1730 tarihli Rus imparatoriçesine yazdığı mektupta da Cungar tehdidinden bahsedilmemektedir. Kazakların hem Rusya hem Qing hükümetinin tüm tehditlerine rağmen Cungar Noyanları Davatsi ve Amursana'ya destek vermeleri de bunu açıkça göstermektedir. Rus tarih yazıcılığında Cungarlar Kazakların en azılı düşmanı olarak gösterilmiş, hatta belki bunun da etkisiyle günümüzde bile Kazak tarihini konu alan diziler ve filmlerde Cungarlar hep olumsuz karakterler olarak gösterilmektedir. Tarihi kayıtlara bakıldığında Çarlık Rusya'sı Cungarlara karşı savaşta Kazakları hiçbir zaman desteklememiş, Kazaklar ve Cungarlar bu sorunu kendi aralarında çözmüşlerdir. Ayrıca Kazak tarihinde genelde Cungarların Kazaklara saldırıları söz konusu olmuştur, halbuki Kazakların Cungarlar ve İdil Kalmuklarına saldırıları da az olmamıştır. Yine de bu savaşlara rağmen iki göçebe halkın ticari, dünürlük ilişkileri hiçbir zaman kesilmemiştir. Çalışmamıza konu olan Abılay Han'ın eşlerinin (12 eşi olduğu biliniyor) arasında da Kalmuk kökenli kadınlar vardı. Tarihi kayıtlar onun en azından beş eşinin Kalmuk kökenli olduğunu göstermektedir. Kazakların bağımsızlık mücadelesi tarihinin önemli liderlerinden biri olan Kenerası Kasımov da Abılay Han'ın Kalmuk eşinden olan Kasım Han'ın oğluydu. Diğer Kazak hanları ve sultanlarının da Kalmuklarla dünürlük ilişkileri vardı. Dolayısıyla Kazak-Cungar ilişkileri tarihinin tekrar gözden geçirilmesi, bu meseleye başka pencereden bakılması gerekliliğinin doğduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zlatkin, s. 289-313.

Kaynakça

- Abuev, K. K., “Velikiy Kazahskiy Han Ablay”, *Kökşetau. İstorçeskiye Oçerki*, Kokşetau 1997.
- _____, *Abılay Han. Sovremenniki i Nasledniki*, Areket, Kökşetau 2013.
- Ahmedov, B. A., *Gosudarstvo Koçevyh Uzbekov*, Nauka, Moskva 1965.
- Arhiv Vneşney Politiki Rosskiyskoy İmperii* (AVPRİ), fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis’ 122/1, god 1742, delo , l. 82, l. 70.
- AVPRİ, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis’ 122/1, god 1742, d. 2, l. 17 ob.
- AVPRİ, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis’ 122/1, god 1755, d 1, l. 48.
- AVPRİ, fond Sibirskiy Dela, opis’ 130/2, gg. 1746-1754, d. 1, l. 80-80 ob.
- AVPRİ, fond Zyungorskiy Dela, opis’ 113/1, gg. 1755-1757, d. 4, l. 316.
- AVPRİ, fond Zyungorskiy Dela, opis’ 113/1, god 1751, d. 4, l. 17 ob.
- AVPRİ, Zyungorskiy Dela, opis’ 113/1, god 1743, d. 2, l. 39 ob-40.
- AVPRİ, Zyungorskiy Dela, opis’ 113/1, god 1745, d. 2, l. 4 ob.
- Bahrü’l-esrar, Materialy po İstorii Kazahskih Hanstv* (MPIKH), Nauka, Alma-ata 1969.
- Çimitdorjiyev, Ş. V., *Natsional’no-Osvoboditel’noye Dvijeniye Mongol’skogo Naroda v XVII-XVIII vv.*, İzd. Buryatskogo Nauçnogo Tsentra SORAN, Ulan Ude 2002.
- Doğan, Orhan, *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kaak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi)*, İngilizceden çev. O. Karatay, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Epistolnyye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, t. 1, Red. İ. V. Yerofeyeva, İzd. Abdi Company, Almatı 2014.
- Fişer, İ. Ye., *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkrytiya Sibiri do Zavoyevaniya Vsey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1774.
- Gosudarstvenny Arhiv Orenburgskoy Oblasti* (GAOO), fond Voenno-Pohodnaya Kantselyariya, opis’ 1, d. 7, k. 4, l. 1969 ob.
- Gureviç, B. P., *Mejdunarodnyye Otnoşeniya v Tsental’noy Azii v XVI- Pervoy Polovine XIX v.*, Moskva 1983.
- Hafızova, K., *Stepnyye Vlastiteli i İh Diplomatiya v XVIII-XIX Vekah*, KAZISS, Nursultan 2019.
- Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah, Sbornik Dokumentov i Materialov* (KRO), İzd. AN KazSSR, Almatı 1961.
- Kudayberdiyev, Ş. K., *Türük, Qırğız, Qazaq ham Hanlar Şejiresi*, Altın Kitap, Astana 2007.
- Levşin, A. İ., *Opisaniye Kirgiz-Kazaç’ih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Almatı 1996.

- Materilaly po İstorii Kazahskih Hanstv* (MPIKH), Nauka, Alma-ata 1969.
- Moidabayeva, Dana, “Kazaklardaki Cüzlük Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme,” *Bilig*, S. 21, Bahar 2002, s. 27-44.
- Moiseyev, V. A., *Djungarskoye Hanstvo i Kazahy XVII-XVIII vv.*, Gılım, Almatı 1991.
- Şoinbayev, T. J., “K Voprosu o Prisoedineniy Srednego Juza k Rossii”, *Trudy İİAE AN KazSSR*, t. 15, 1962, s.
- Tsentral’ny Gosudarstvenny Arhiv Drevnih Aktov* (TsGADA), fond Pravitel’stvuyşçiy Senat, god 1742, dosya 14/145, l. 111.
- TsGADA, fond Pravitel’stvuyşçiy Senat, opis’ 113, god 1739-1745, dosya 142, l. 28-28 ob.
- Tsinskaya İmperiya i Kazahskiy Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret’ XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast’ 2, Almatı 1989.
- Ümbetey, Jırau, “Bökenbay Ölümün Abılay Hanga Estirtı”, *Bes Gasır Jırlaydı*, haz. M. Magauin, M. Baydildayev, Jazuşı, Almatı 1989.
- Ünal, Fatih, “Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırındı Hadisesi”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s.17-22.
- Valihanov, Ş., *Sobraniye Soçineniy*, t. 1, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskiy Entsiklopedii, Alma-ata 1984.
- Vitevskiy, V. N., *Neplyuyev i Orenburgskiy Kray v Prejнем Yego Sostave do 1758 g.*, t. 3, Kazan’ 1897.
- Zlatkin, İ. Ya., “Russkiye Arhivnyye Materilaly ob Amursane”, *Filologiya i İstoriya Mongol’skih Narodov, Pamyati Akademika B. Ya. Vladimirtsova*, İzd. Vostoçnoy Literatury, Moskva 1958, s. 289-313.